

GAZALİ'YE GÖRE KIYASIN KUR'AN'A UYGULANMASI*

Dr. İbrahim ÇAPAK**

Ghazali's Application of Syllogism to the Qu'ran

Abstract

This paper examines Ghazali's application of syllogism to the Qu'ran. Ghazali gives a great importance to establishing the proof through syllogism which consists of two propositions or premisses and conclusion. Ghazali investigates simple and conditional syllogism. Simple syllogism can be summarised in three forms. Conditional syllogism can be dealt with in two categories. According to Ghazali, syllogism is originated from the Qu'ran. He provides an examples for every type of syllogisms from the Qu'ran.

Keyword: Ghazali, logic, syllogism, Qu'ran

Giriş

Gazâlî'nin mantık ile ilgili eserlerine bakıldığında onun en çok önemsendiği ve üzerinde durduğu konunun kıyas olduğu görülür. Bunun nedeni, kıyas konusunun mantığın asıl konusu olmasıdır. Kavram, tanım ve önerme konuları kıyas konusuna hazırlık konumundadır. Çünkü kavramlar önermeleri, önermeler de kıyası meydana getirir. Gazâlî, kıyası Kur'an kaynaklı olarak görmekte ve bu anlayışını desteklemek için kıyasın her şekline Kur'an'dan örnekler vermektedir.

Gazâlî, kıyas konusuna kıyasın tanımını ile başlar. Ona göre kıyas, "önermelerden meydana getirilmiş ve bunların kabulü ile zorunlu olarak diğer bir önermeyi sonuç veren sözdür."¹ Bir başka ifade ile kıyas (burhan), araştırma ve inceleme yoluyla elde edilmek istenen tasdiki bilgilere ulaştırmayı sağlayan bir akıl yürütme şeklidir.² Doğru bir kıyasın oluşabilmesi için doğrula-

* Bu çalışma, 8-9 Kasım 2002'de Ankara'da düzenlenen "İslâm Felsefesinin Sorunları" isimli sempozyumda "Gazali'ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyasın Kur'an'a Uygulanması" adı ile sunulan tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

** Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, capakibrahim@hotmail.com

1 Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut 1994, 69, 90; Gazâlî, *Mi'yarü'l-İlim*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961, 131; *Mekasidu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır 1961, 67; el-Katibi, Necmeddin, *Risaletü's Şemsiyye*, *Islamic Philosophy* içinde, Frankfurt 2000, 89, 265.

2 Gazâlî, el-Mustasfa, Mısır, h. 1322, 29.

ması ve yanlışlaması yapılabilen en az iki öncülün olması gerekir. Bir öncülün oluşabilmesi için de en az iki "bilgiye" (marifet) ihtiyaç vardır, bu bilgilerden biri "konu" (kendisinden haber verilen), diğeri de "yüklem" (haber) olur. Böylece kıyas, iki öncülden ve her öncül de biri diğerine nispet edilebilen iki bilgiden oluşmaktadır.³

Burhan olarak da isimlendirdiği kıyasın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade eden Gazâlî, kıyas şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini şu sözlerle dile getirmektedir: "Ben bu ölçüleri Kur'an'dan öğrendim. Sonra onlarla bütün ilâhi bilgileri hatta kıyamet günü diriliş ahvalini, kabir azabını, ehli fücurun maruz kalacağı azabı, taat ehlinin göreceği mükafatı o ölçülerle ölçtüm. Bunların hepsini Kur'an'a ve hadislerle uygun buldum ve kesin olarak inandım ki Muhammed (a.s) sadıktır ve Kur'an haklıdır."⁴

Gazâlî, Kur'an ölçülerinin isimlendirmelerini, ilk defa kendisinin yaptığı, bu ölçüleri de Kur'an'dan çıkardığını, bu ölçüleri Kur'an'dan kendisinden önce kimsenin çıkarıp çıkarmadığını bilmediğini, fakat ölçülerin esasını ilk çıkaranın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre müteahhirin alimlerinden bazıları da bu ölçüleri çıkarmışlardır. Fakat onların kullandığı isimlerle kendisinin kullandığı isimler birbirlerinden farklıdır. Yine Hz. İsa ve Hz. Muhammed'den önce yaşamış bazı bilginler de bu ölçüleri kullanmışlardır. Bu bilginler ise söz konusu ölçüleri İbrahim ve Musa (a.s)'ın suhuflarından öğrenmişlerdir.⁵ Buna göre Gazâlî, kıyas şekillerini Kur'an'dan ilk defa kendisinin çıkardığını ifade etmekle beraber, bunların Kur'an nazil olmadan önce de peygamberler yoluyla bazı toplumlar tarafından farklı isimlerle kullanıldıklarına dikkat çekmektedir.

Gazâlî'ye göre doğru ile yanlış ortaya çıkarıcı ölçülerin en doğrusu ve en adili olan "Kıyas-ı Müstakim" Allah'ın Kur'an'da zikrettiği ve Cebrail aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür.⁶ Gazâlî'nin *Kıyas-ı Müstakim* adlı eserinde, Kur'an ölçüleri olarak da isimlendirdiği⁷ ve *Miyaru'l-İlm* adlı eserinde de kıyas çeşitleri ve şekilleri⁸ dediği bu ölçüler şunlardır:

1. Mizan-ı Teadül (Yüklemli/İktirani Kıyas): Buna Adalet-Müsavat Ölçüsü de denir. Gazâlî, mizan-ı teadülü klasik mantıktaki yüklemli kıyasın karşılığı, mizan-ı teadülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Şöyle ki, mizan-ı teadülün üç şekli olan;

3 Gazâlî, *el-Mustasfa*, 29, *Mihakkü'n-Nazar*, 70; *Miyaru'l-İlm*, s. 70.

4 Gazâlî, *Kıyas-ı Müstakim*, Mısır 1900, s. 82-83.

5 Gazâlî, *Kıyas-ı Müstakim*, 59.

6 Gazâlî, *Kıyas-ı Müstakim*, 20.

7 Bkz. Gazâlî, *Kıyas-ı Müstakim*, 26.

8 Bkz. Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, 131, 134.

- a- Mizan-ı Ekber; yüklemli kıyasın birinci şeklinin,
- b- Mizan-ı Evsat; yüklemli kıyasın ikinci şeklinin,
- c- Mizan-ı Asgar; yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığıdır.

2. Mizan-ı Telazüm: Bu isimlendirme klasik mantıkta bitişik şartlı kıyas karşılık gelmektedir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermeden oluşur.

3. Mizan-ı Teanüd: Gazâlî, bu ifadeyi ayrıık şartlı kıyaslar için kullanmaktadır. Bu kıyas, büyük öncülü ayrıık şartlı önermeden oluşan kıyastır.⁹

Bu ölçüleri "mevazinü'l-akliyat" olarak da isimlendiren¹⁰ Gazâlî, bunların Allah tarafından konduğunu, Cebraîl (a.s) tarafından öğretildiğini, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğeri peygamberler tarafından da uygulandığını ifade etmektedir.¹¹ O, bu ölçülerin nerelerde kullanılabileceğini ise şu ifadelerle zikreder: "Ben bu ölçülerle sadece dini bilgileri değil, riyazi (matematik/aritmetik), hendesi (geometri), tabii, fıkhî, kelamî... hasılı vaz'î olmayan her hakiki ilmi ölçerim. Bu ölçülerle o ilimlerin hak olanlarını batıl olanlarından ayırt ederim. Bu ölçüler Kıstas-ı Müstakim'dir; Kur'an'ın refikidir."¹² Gazâlî, bu ölçülerin Kıstas-ı Müstakim olduğunu ispatlamak için de mizan kelimesinin geçtiği şu ayetlere yer vermektedir:

"Andolsun, biz peygamberlerimizi apaçık olan ayetlerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte *kitabı* ve *mizanı* da indirdik. Bir de kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için çeşitli yararlar bulunan *demiri* indirdik."¹³ "Rahman olan Allah, Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti. Güneş ve ay belli bir hesaba tabidir. Bitki ve ağaç O'na secde etmektedirler. Gök ise, onu da yükseltti ve *mizanı* koydu. Sakın mizanda haksızlık ve taşkınlık yapmayın."¹⁴ Birinci ayette zikredilen "*kitab*" avam, "*mizan*" havas (seçkinler), "*demir*" ise fitne yapmak ve te'viline kaçmak için kitabın müteşabih ayetlerine uyanlar içindir.¹⁵ Yani kitap ile avam, mizan ile havas, demir ile de düşüncesizler yola gelir.¹⁶ Buna göre kıyas şekilleri ile ilgilenmesi gerekenler havastan olmalıdır. Gazâlî, zikredilen ayetlerdeki *mizan*

9 Gazâlî, *Kıstasü'l-İ-Mustakim*, 26; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazalî*, Beyrut 1989, 159-160.

10 Gazâlî, *Esasü'l-Kıyas*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, 26.

11 Gazâlî, *Kıstasü'l-İ-Mustakim*, 26.

12 Gazâlî, *Kıstasü'l-İ-Mustakim*, 105.

13 57 Hadid, 25. Ayrıca bkz. *age.*, aynı yer.

14 55 Rahman, 1-8.

15 Gazâlî, *Kıstasü'l-İ-Mustakim*, 95.

16 Gazâlî, *Kıstasü'l-İ-Mustakim*, 86.

kelimesinin anlamının arpa, buğday ölçęi veya altın, gümüş terazisi anlamında olmadığını, böyle anlayanların yanlış anladıklarını ifade etmektedir.¹⁷ Ona göre bu ayetlerdeki *mizan* "Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini mülkünü, melekutunu bilme ölçüsüdür. Bu ölçü ile ölçmenin keyfiyeti peygamberlerden öğrenilir. Nitekim peygamberler de Cebrail'den öğrenmişlerdir. Çünkü Allah birinci, Cebrail ikinci, Resul (a.s)'da üçüncü öğreticidir.¹⁸ Gazâlî'nin bu ayette geçen mizan kelimesini kıyas şekilleri karşılığı olarak kabul ettiği ve böylece bütün kıyas çeşitlerinin Kur'an kaynaklı olduğunu ortaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Gazâlî'nin kıyasla ilgili genel görüşlerine yer verdikten sonra ona göre kıyas şekilleri ve bu kıyas şekillerine verdiği bazı örnekleri incelemeye geçebiliriz.

1. Yüklemlî Kıyas (Mizan-I Teadül)

İki öncülün birleştirilmesine "iktiran", iki öncülün birleştirilmesi biçimine yani orta terimin öncüllerdeki yerine göre oluşan duruma "şekil" denir. İki öncülün birleştirilmesi üç şekilde gerçekleşir:

Orta terim, iki öncülden birinde yüklem diğerinde konu ise, birinci şekil,

Orta terim, her iki öncülden de yüklem ise, ikinci şekil,

Orta terim, her iki öncülden de konu olarak bulunuyorsa, üçüncü şekil meydana gelir.¹⁹

Birinci şekil, açık olduğu için ikinci ve üçüncü şekiller birinci şekle irca edilerek açık hale getirilir.²⁰ Kıyasın her üç şeklinde de; iki olumsuz, iki tikel, küçük öncülü (önerme) olumsuz ve büyük öncülü (önerme) tikel olan kıyaslar sonuç vermez.²¹ Bir kıyasın gerçekleşebilmesi için orta terimin her iki öncülden de bulunması zorunludur, eğer iki öncül arasında orta terim olmazsa kıyas gerçekleşmez. Nitekim,

Her sarhoşluk veren haramdır.

Her gasp edilenin ödenmesi gerekir.

önergelerinden hiçbir sonuç çıkmaz.²² Çünkü bu önermeler arasında birleşmeyi sağlayacak bir ortak terim yoktur.

17 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 21.

18 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 22.

19 Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, 68-69; *Miyaru'l-İlm*, 134; *el-Mustasfa*, 39; *Mihakkü'n-Nazar*, 92. Bkz. İbn Sina, *Necat*, (tahk. el-Kurdi Muhyiddin Sabri) Mısır, h.1331, 49.

20 Gazâlî, *el-Mustasfa*, 39; *Mihakkü'n-Nazar*, 92.

21 Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, 69.

22 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 62-63.

Yüklemlı kıyas, içinde bulunan önermelerin nitelik ve niceliğine göre "mod" (darb)lara; orta terimin bulunduğu yere göre de şekillere ayrılır. Gazâli, Aristoteles'te olduğu gibi yüklemlı kıyasın üç şeklini ele almaktadır. Kendisinden önce bazı mantıkçıların dile getirmekle beraber gereksiz bulunduğu ve kendisinden sonra bazı mantıkçıların detaylı olarak ele aldığı kıyasın dördüncü şekline²³ ise hiç değinmemektedir.

a. Kıyasın Birinci Şekli (Büyük Ölçü)

Kıyasın birinci şekline geçmeden önce, kurallarını zikretmekte fayda vardır. Kıyasın birinci şeklinde, orta terim ilk öncülde yüklem, ikinci öncülde konu olmalıdır. Küçük öncülün olumlu, büyük öncülün tümel olması gerekir. Son olarak da bu şekilde, kıyasın öncüllerinden hiçbirinin tikel olumsuz olmaması gerekir.²⁴ Gazâli, bu şeklin üstünlüğünü *Mekasid el-felasife* adlı eserinde iki esasa dayandırmaktadır: Birincisi; bu şeklin başka şekillere irca edilmemesi, ikincisi de bu şeklin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz olmak üzere dört ayrı şekilde sonuç verebilmesidir.²⁵

Gazâli, kıyasın birinci şeklini *Kıyas'ta* adalet-müsavat ölçüsünün (yüklemlı kıyas) büyük ölçüsü (mizan-ı ekber) olarak isimlendirmekte bütün örneklerini Kur'an'dan seçerek kıyasın bu şekline uygulamakta ve bir takım sonuçlar elde etmektedir. Gazâli'ye göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz İbrahim bu ölçüyü Nemrut'a karşı kullanmıştır. Biz de bu büyük ölçüyü (mizan) Kur'an vasıtasıyla ondan öğreniyoruz. Şöyle ki; Nemrut yaşadığı dönemde uluhiyyet iddiasında bulunmuştur. Ona göre uluhiyyet, her şeye kadir olan demek idi. İbrahim (a.s), ona karşı bu kıyas şeklini Bakara suresinin 258. ayetinde geçen şu ifadelerle kurmuştur:

İlah, benim ilâhımdır.

Çünkü O, dirilten ve öldürendir.

O, ona kadirdir, sen kadir değilsin.

Nemrut: "Ben de diriltir, öldürürüm"²⁶ demişti.

Nemrut bu sözüyle normal doğum yoluyla insanın hayat bulmasını, bir cellada katlettirmek suretiyle de onu öldürmeyi kastediyordu. İbrahim (a.s) onun cevabı üzerine bu yolla kendisini ikna etmenin güçlüğünü anlayarak

23 Kıyasın dördüncü şekli için bkz. Atay, Hüseyin. "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", *A.Ü.İ.F Dergisi*, c. XVI, s. 35. vd.

24 Gazâli, *Miyarü'l-İlm*, 147; *Mihakkü'n-Nazar*, 93; *el-Mustasfa*, 40. Daha geniş bilgi için bk. Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, 153 vd.

25 Gazâli, *Mekasidu'l-Felasife*, 70; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazali*, 120.

26 Bakara, 2/258.

başka bir ikna yolunu seçmiştir, bu da yine Bakara süresinin 258. ayetinde zikredilmektedir:

“Allah, Güneşi doğudan getirir, haydi sen de onu batıdan getir!” deyince Allah’ı inkar eden Nemrut şaşırıp kaldı.”²⁷

Zikredilen ayetin tam kıyas şekli ise şöyledir:

Güneşi doğurmaya kadir olan her zat İlah’tır.
Benim İlahım güneşi doğurmaya kadirdir.
O halde benim İlahım İlah’tır.²⁸

Gazâlî’ye göre “İlah, güneşi doğurmaya kadir olandır” öncülünden şüphe edilemez. Çünkü münazara yapmakta olan İbrahim (a.s) ile Nemrut ve herkese göre İlah, her şeye kadir olandır. Güneşi doğurmak ise bu her şey cümlesindedir. Bu, ittifakla kabul edilen bir öncüdür. “Güneşi doğurmaya kadir olan Allah’tır” öncülü ise müşahede ile bilinmektedir. Çünkü Nemrut’un da, Allah’ın haricindeki diğer bütün varlıkların da güneşi doğurmaktan ve hareket ettirmekten aciz oldukları hissene müşahede edilmektedir. O halde ittifakla kabul edilen birinci öncül ile müşahedeyle bilinen ikinci öncülün bilinmesinden Nemrut’un, güneşi doğurmağa muktedir olamadığı sonucu çıkmaktadır.²⁹

Allah, İbrahim (a.s)’ın kullandığı bu delilleri ise şu ayette övmektedir: “İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim’e verip öğrettiğimiz delillerdir. Biz, dilediğimizi derece derece yükseltiriz. Şüphesiz Rabbin tam hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.”³⁰ Gazâlî, bu ayetlerden hareketle şöyle demektedir: “İşte bundan dolayı bildim ki, hüccet ve burhan, İbrahim (a.s)’ın sözünde ve ölçüsündedir. İbrahim (a.s)’ın ölçüsüne baktım, gördüm ki bu hüccette, birbiriyle imtizaç etmiş ve ikisinden bir sonuç çıkmış iki öncül var. Bu sonuç Marifet’tir. Çünkü Kur’an’ın temeli, az söz ile çok şey ifade etmek esasına dayanmaktadır.”³¹

Gazâlî, bu ölçünün sadece Nemrut’un ilâhlığını reddetmek için değil, bütün konularda kullanılabileceğini ifade ederek şöyle demektedir: “Bir terazi ile altını tartabilen birisi, aynı terazi ile gümüşü ve diğer eşyaları da tartabilir. Çünkü altın, altın olduğu için değil, bir miktar ifade ettiği için tartılabilir. Gümüş ve diğer şeyler de birer miktar ifade etmektedir. O halde bunlar

27 2 Bakara, 258.

28 Bu kıyas formunun verdiği sonuç kesinlikle doğru olur. Bu kıyastaki form BARBARA formuna uymaktadır. BARBARA formu şöyledir. Bütün B’ler A’dır. Bütün C’ler B’dir. O halde bütün C’ler A’dır. Bkz. Dumitriu, Anton, *History of Logic*, vol, 1, Kent, 1977., 177.

29 Gazâlî, *Kıstasu’l-Mustakim*, 31.

30 6 En’am, 83.

31 Gazâlî, *Kıstasu’l-Mustakim*, 30; Refik Acem, *age.*, 163.

da aynı terazi ile tartılabilir.”³² Ona göre, burhandan bu sonucun elde edilmesinin sebebi sıfat için geçerli olan hükmün, mevsuf için de geçerli olmasıdır. Bu zaruri bir şeydir ve İbrahim (a.s)'ın Nemrut'a karşı kullandığı delilde açıkça görülmektedir. Şöyle ki;

Benim Rabbim Güneşi doğurandır.
Güneşi doğuran ise İlahtır.
O halde benim Rabbim İlahtır.

kıyasında doğuran kelimesi Rabb'in sıfatıdır. “Güneşi doğuran İlahtır” demekle Rabb'in sıfatı olan doğurana ilâhlık hükmü verilmiş olur. O halde bunda doğuranın mevsufu olan Rabb'a ilâhlık hükmünün verilmesi gerekir. İşte bir şeyin sıfatı ve sıfatına ait bir hükmün sübutu bilinirse, bu iki bilgiden üçüncü bir bilgi meydana gelir ki, o da sıfat için sabit olan aynı hükmün mevsuf için de zaruri olarak sabit olmasıdır.³³

Gazâli, kıyasın bu şekliyle bilinen şeylerin evveli bilgi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bunlar ya his ile ya tecrübe ile veya tabii akıl ile bilinirler. Evveli öncüllerde sıfat için sabit olan bir hüküm mutlaka mevsuf için de sabit olur. Gazâli, bu durumu izah etmek için şu hayali diyalog örneğine yer vermektedir: Mesela önünden karnı şişkin bir katırın geçtiğini gören bir kimse şöyle diyebilir:

- Bu katır hamiledir.
Gazâli- Bilmiyor musun, katır kısırdır, doğurmaz.
Öteki- Evet, bunu tecrübe ile biliyorum.
Gazâli- Bu geçenin katır olduğundan emin misin?
Öteki- Hayvana tekrar bakarak evet o, katırdır. Bunu his ve müşahede ile biliyorum.
Gazâli- Şimdi onun hamile olmadığını biliyor musun?³⁴

Gazâli, yukarıdaki hayali diyalogu zikrettikten sonra biri tecrübeye diğeri de hisse dayanan iki öncül bilindikten sonra söz konusu olan kimsenin, katırın hamile olmadığı hususunda şüpheye düşmesinin mümkün olmadığını, çünkü bu şahısta önceden bulunan tecrübe ve hissi bilgilerden dolayı katırın hamile olmadığına dair zaruri bir bilginin var olduğunu ifade eder.

Sıfat için sabit olan bir hükmün mevsuf için de sabit olmasının sebebini Gazâli, şöyle açıklar: “Mesela, “Bu bir katırdır” dense bu bir sıfatlandırmadır. Burada “katır” sıfattır. Tekrar “Her katır kısırdır” dense, bu da bir önceki önermede “sıfat” olan “katır” kelimesini kısırlık hükmüyle hükümlemektir. Bundan “katır” sıfatı ile sıfatlanan hayvana “kısırlık” hükmünün yüklenmesi gere-

32 Gazâli, *Kıyasu'l-Mustakim*, 32.

33 Gazâli, *Kıyasu'l-Mustakim*, 33. Ayrıca bkz. *Miyaru'l-İlm*, 134-136.

34 Gazâli, *Kıyasu'l-Mustakim*, 33.

kir. Bu, zaruri bir durumdur. Kendisinden hiçbir şekilde şüphe edilmez. Bu kıyaslanmanın şartı, sıfatın mevsufa eşit veya ondan daha genel olmasıdır.³⁵

b. Kıyasın İkinci Şekli (Orta Ölçü)

Yüklemli kıyasın ikinci şeklinde orta terim her iki öncülde de yüklem olmalıdır. Keyfiyetleri bakımından öncüllerin birbirlerinden farklı olması, yani öncülün bir tanesinin olumlu, diğerinin olumsuz olması gerekir.³⁶ Keyfiyet bakımından öncüller birbirlerinden farklı oldukları için sonuç daima olumsuz olmalıdır.³⁷ Kıyasın birinci şeklinde olduğu gibi büyük öncülün tümel olması gerekir.³⁸

Gazâlî, kıyasın ikinci şekline "ikinci nazım" dediği gibi "orta ölçü" de demektedir. *Kıyasu'l- Mustakim* adlı eserinde kıyasın diğer şekillerinde olduğu gibi bu şekli de diğer mantık eserlerinden daha farklı ele alan Gazâlî, bu eserde, kıyasın modlarına değinmeksizin ana hatlarıyla kıyasın ikinci şekli üzerinde durmakta ve örneklerini Kur'an'dan seçmektedir. Ona göre orta ölçü yani kıyasın ikinci şekli de İbrahim (a.s)'a aittir. Nitekim; İbrahim (a.s) "...Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem"³⁹ demiştir.

Bu ayetin kıyas formu ile ifadesi şöyledir:

Ay batar, değişir.

İlah batmaz, değişmez.

O halde Ay İlah değildir.

Gazâlî'ye göre Kur'an, az sözle çok şey ifade etme esasına dayandığından bu şekil kısaca ifade edilmiştir. Ay'ın İlah olmadığını kesinlikle ifade etmek ancak birinci ve ikinci öncüllerin bilinmesiyle mümkündür.

Ay batar, değişir. (Birinci öncül)

İlah batmaz, değişmez. (İkinci öncül)

Bu iki öncül bilindikten sonra, Ay'ın İlah olmadığı sonucu kesinlikle ortaya çıkar. Bu iki öncülden birincisi olan "Ay'ın batması ve değişmesi" his ile bilinirken ikinci öncül, İbrahim (a.s)'da hasıl olan bilgidir. Çünkü her ne kadar onun için bu bilgi evveli olmasa da o, "İlah'ın değişmeyeceğini" biliyordu. Gazâlî'ye göre bu bilgi "İlah değişmez", "Her değişen hadistir" öncüllerinden faydalanılarak elde edilmiştir.⁴⁰

35 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 34.

36 Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, 141, 148; *Mekasıdu'l-Felasife*, 77; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazali*, 121.

37 Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, 93; *Miyaru'l-İlm*, 138,148; *el-Mustasfa*, 40; *Mekasıdu'l-Felasife*, 70.

38 Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, 141; *Mekasıdu'l-Felasife*, 77; Refik Acem, *age.*, 121.

39 En'am, 6/76.

40 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 41.

Kıyasın ikinci şekli (orta ölçü) hakkında Gazâlî şöyle demektedir: “Birbirinin misli olan iki şeyden birinde bulunan bir nitelik diğerinde bulunmazsa, bu iki şey birbirine zıttır. Yani bu iki şeyden biri, kendi niteliğini diğerinden selbeder. O, bu nitelikle nitelenmez. Adalet-müsavât ölçülerinden büyük ölçünün yani yükümlü kıyasın birinci şeklinin tarifine göre, “tümel ile yapılan bir hüküm, tikel için geçerli” iken, orta ölçünün (ikinci şeklin) tarifinde ise, iki şeyden birinde yokluğu söylenen bir nitelik diğerinde sabit olursa, kendisinde bu nitelik bulunmayan şey diğerine zıttır. Mesela, “İlâh değişmez, halden hale dönmaz”, “Ay ise değişir halden hale döner” önermeleri, İlah ile Ay arasında bir zıddiyeti gerektirir ki; bu, Ay’ın ilâh olmaması, İlahın da Ay olmaması demektir.”⁴¹

Gazâlî, Allah’ın İbrahim (a.s)’a uyması için, Muhammed (a.s)’a Kur’an’ın bir çok yerinde bu ölçü ile ölçmeyi öğrettiğini ifade ederek şu iki örnek üzerinde durmaktadır:

Birincisi, Allah’ın, Nebisine şu sözüdür: “Yahudi ve Hıristiyanlar, “Biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz” dediler. De ki: Öyleyse niçin Allah sizi günahlarınız yüzünden azaplandırıyor? Hayır, siz O’nun yarattığından birer beşersiniz. O, dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Göklerin, yer’in ve bunlar arasındakilerin mülkü Allah’ındır. Son dönüş de Onadır.”⁴²

Zikredilen ayetin, kıyasın bu şekline uygulanması şöyledir:

Oğullar azap olunmazlar.
Siz ise azap olunuyorsunuz.
O halde siz, oğullar değilsiniz.

Burada iki öncül vardır:

1. Oğulların azap olunmayışı. Bu öncül tecrübe ile bilinir.
2. Onların azap olunmakta oluşu. Bu da müşahede ile bilinir.

Bu iki öncülden de zorunlu olarak, “onların Allah’ın oğulları olmadıkları” sonucu çıkar.

İkinci örneğimiz de Allah’ın şu kelimidir: De ki: “Ey Yahudiler, eğer insanlar arasında yalnızca kendinizi Allah’ın dostu zannediyorsanız, haydi ölümü temenni edin, samimi iseniz. Ama onlar, yaptıkları işler yüzünden ölümü asla temenni etmezler. Allah zalimleri bilir.”⁴³ Bu ayete göre Yahudiler, Allah’ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dostu ka-

41 Gazâlî, *Kıstasü'l-Mustakim*, 42.

42 Maide, 5/18.

43 Cuma, 62/6-7.

vuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah'a kavuşmaya vesile olan ölümü istememektedirler. Bundan, zorunlu olarak "Yahudiler Allah'ın dostu değillerdir" sonucu çıkar. Bunun kıyasla ifadesi şöyledir:

Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.
Yahudiler, Allah'a kavuşmayı arzulamamaktadırlar.
O halde Yahudiler Allah'ın dostu değildirler.

Temenni (arzulama) dostun niteliğidir. Yani Allah'ın dostu ona kavuşmayı temenni eder, arzular. Bu nitelik, Yahudilerde yoktur. Buna göre Allah'ın dost olma ile Yahudi birbirine zıttır. Çünkü birinde bulunan bir nitelik, diğesinde bulunmamaktadır. O halde Allah'ın dost, Yahudi; Yahudi de Allah'ın dostu olamaz.⁴⁴

Gazâlî'ye göre, kıyasın ikinci şeklinin (orta ölçü) kullanıldığı pek çok ilmi konu vardır. Allah'ı bilmenin yollarından birisi de, Onun şanına layık olmayan niteliklerden münezzeh olduğunu bilmektir. Allah'ı, şanına layık olmayan şeylerden tenzih etmenin bütün yolları kıyasın bu şekilden geçer. Nitekim İbrahim (a.s), şanına layık olmayan niteliklerden Allah'ı tenzih hususunda bu ölçüyü kullanmıştır. Aynı zamanda onunla ölçmeyi bize de öğretmiştir. Çünkü bu ölçü ile Allah'ın cisim olmadığı esası bilinir, Ondan cisimlik nefyedir.⁴⁵ Mesela,

Araz diri değildir, alim değildir.
İlah ise diridir, alimdir.
O halde İlah araz değildir.

Allah'ı, şanına layık olmayan diğer niteliklerden takdis ve tenzih etmek de aynı şekilde iki öncülün bir araya getirilmesi ile bilinir. Bu iki öncülden birinin özelliği, niteliği selbedici olması yani o niteliğin Allah'ta bulunmadığını ifade etmesi, diğeri de niteliğin ispat edici olması yani o niteliğin Allah'ta var olduğunu ifade etmesidir.⁴⁶

c. Kıyasın Üçüncü Şekli (Küçük Ölçü)

Bu şekilde, orta terim, her iki öncülde de konu olmalıdır. Küçük öncül olumlu veya onun hükmünde olmalıdır.⁴⁷ Sonuç daima tikelidir.⁴⁸ Öncüllerden birinin tümel olması gerekir. Çünkü bir kıyasta iki tikel öncül sonuç vermez.⁴⁹

44 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 43-44; *Miracussalikin*, Resail'in içinde, Beyrut, trhz., 110.

45 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 44.

46 Gazâlî, *Kıyasu'l-Mustakim*, 45.

47 Gazâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, 94; *Mekasıdu'l-Felasife*, 80. Ayrıca bkz. *Miyaru'l-İlm*, 141-142, 146.

48 Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, 148.

49 Gazâlî, *Mekasıdu'l-Felasife*, 80; *Miyaru'l-İlm*, 146.

Gazâlî, kıyasın üçüncü şeklini “küçük ölçü” olarak tanımlar. Ona göre, biz bu şekli Allah'tan öğreniyoruz, çünkü Allah bunu, Kur'an yoluyla Muhammed (a.s)'a öğretmiştir.

Kıstas'ta, kıyasın bu şekline şu ayet örnek olarak verilmektedir: “Yahudiler: Allah, beşere hiçbir şeyi indirmemiştir demekle Allah'ı kadrinin hakkını vererek takdir etmediler. De ki: Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kağıtlar haline koyup işinize geleni göstererek açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?”⁵⁰ Gazâlî'ye göre onların, “Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir” iddiası batıl bir sözdür. Bunun böyle olduğu şu iki öncülün bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır:

Musa (a.s) bir insandır. (Birinci öncül)

Musa (a.s)'a Allah'tan kitap gelmiştir.⁵¹ (İkinci öncül)

Bu iki öncülün bir araya getirilmesinden, zorunlu olarak “Bazı insanlara kitap indirilmiş, vahiy gelmiştir” sonucu çıkar. İşte bu kıyasla “Allah hiçbir insana asla kitap göndermemiştir” şeklindeki iddia çürütülmüş olur. Bu iki öncülden birincisinin doğruluğu his ile, ikincisinin doğruluğu ise onların itiraflarıyla sabittir. Çünkü onlar, Musa (a.s)'a indirilen kitabın esaslarından bazılarını gizlemiş, bazılarını açığa vurmuşlardır. Nitekim Allah “İşinize geleni gösterip açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?”⁵² şeklinde buyurmaktadır.⁵³ Gazâlî'ye göre bu ayet, inkarcılarla en iyi şekilde mücadele edebilmek için zikredilmiştir. Mücadelenin en önemli özelliklerinden biri muarız tarafından, iki öncülün kabul edilmesinin, meselenin ispatı için yeterli olmasıdır.⁵⁴ Yukarıdaki iki öncülün doğruluğu muarız tarafından kabul edilmekte, yani Yahudiler bunların doğruluğunu itiraf etmektedir. O halde onların, sonucunu da kabul etmeleri gerekir. Kur'an'ın bir çok delilinin işleyiş tarzı bu şekildedir.⁵⁵

Gazâlî'ye göre yüklü kıyasın bu şeklinin kullanıldığı yerler de çoktur. Mesela, bir peygamber veya veliyi öldürmek için arayan bir zalime, yerlerini bilen birisinin onların nerede olduklarını bilmediğini söylemesi yalandır. Fakat onun burada yalan söylemesi kötü ve çirkin değildir. Çünkü kötü ve çirkin olan peygamber veya velinin yerini söyleyip onların öldürülmesine sebep olan doğru sözdür. Buradan hareketle Gazâlî şöyle bir kıyas kurmaktadır:

50 En'am, 6/91.

51 Gazâlî, *Kıstasul-Mustakim*, 45; *Esasul-Kıyas*, 30.

52 En'am, 6/91.

53 Gazâlî, *Kıstasul-Mustakim*, 46; Refik Acem, *el-Mantık İnde'l Gazali*, 164.

54 Gazâlî, *Kıstasul-Mustakim*, 46.

55 Gazâlî, *Kıstasul-Mustakim*, 47.

O kimsenin, peygamberi veya veliyi gördüğü halde zalimın sorusuna “görmedim” diye cevap vermesi yalandır. (Birinci öncül).

Fakat bu söz yalan olmakla beraber kötü ve çirkin değildir. (İkinci öncül).

O halde her yalan, kötü ve çirkin değildir. (Sonuç)⁵⁶

Kısaca ifade etmek gerekirse, orta terim (illet) “yüklemden (hüküm)” ve sonuç hususunda “konudan (mahkumun aleyh)” daha özel olduğu sürece bundan sadece tikel sonuç çıkar. Zaten kıyasın üçüncü şeklinin anlamı da budur. Orta terim, konudan genel ve yüklemden özel veya ona eşit ise bu kıyasın birinci şeklinden olur. Daha önce ifade edildiği gibi bu şekil, tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz olarak sonuç verir. Orta terim, hem yüklemden hem de konudan genel olduğu sürece, kıyasın ikinci şeklinden olur ve bundan olumlu değil, olumsuz sonuç elde edilir.⁵⁷

Gazâli, kıyasın birinci şeklini büyük ölçü olarak isimlendirmede onun sonucunu göz önünde bulundurmıştır. Çünkü birinci şeklin sonucu açıktır. Bunun dışındaki kıyas şekillerinden sonuç çıkarmak ya iftirad (varsayımsal) ya da döndürme ile bu şekle irca edilmek suretiyle ortaya çıkarılır.⁵⁸ Ayrıca birinci şekil (büyük ölçü), bir çok şeyi kapsarken, üçüncü şekil (küçük ölçü) bunun aksine çok az şey kapsamaktadır.⁵⁹ Çünkü üçüncü şekilde sonuç tikedir. Tümel, tikelden daha üstündür. Tümelin üstün olmasının sebebi, insani üstülükleri sağlayan, insanı kurtuluşa ve mutluluğa götüren ilim yollarının tümel hükümler olmasıdır. Tikel hükümler ilim ifade etse de arızidir.⁶⁰ İkinci şekil (orta ölçü) ise bu ikisinin arasında kalmaktadır. Birinci şekil (büyük ölçü), kendisinden tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz yollarıyla bilgi elde edilmesi mümkün olduğu için ölçülerin en geniştir. Buna göre, kıyasın birinci şekliyle dört tür bilginin ölçülmesi mümkündür. İkinci şekil ile tümel olumsuz ve tikel olumsuz sonuç elde etmek mümkün iken, üçüncü şekil ile, sadece tikel olumlu sonuç elde edilebilir. Gazâli'ye göre, üçüncü şekil ile tümel hükümleri ölçmek şeytanın işlerindedir. Batıniler de bazı bilgileri onunla ölçmüşler ve onu İbrahim (a.s)'ın “Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem”⁶¹ sözündeki doğruluğuna tercih etmişlerdir.⁶²

56 Gazâli, *Kıyasu'l-Mustakim*, 47-48.

57 Gazâli, *el-Mustasfa*, 50; *Mihakkü'n-Nazar*, 111.

58 Gazâli, *Miyaru'l-İlm*, 148.

59 Gazâli, *Kıyasu'l-Mustakim*, 49.

60 Gazâli, *Miyaru'l-İlm*, 148.

61 En'am, 6/76.

62 Gazâli, *Kıyasu'l-Mustakim*, 49.

2. Bitişik Şartlı Kıyaslar (Telazüm Metodu)

Bitişik şartlı kıyaslar iki öncülünden meydana gelir. Birinci öncül (mukadime) iki önermeden (kaziye) oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz halidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişigi (nakiz) sonuç olarak ortaya çıkar.⁶³ Fukuha bitişik şartlı kıyasları bazen "delâlet" bazen de "kıyasu'd delâlet" olarak isimlendirirken⁶⁴ Gazâli, bitişik şartlı kıyasları "telazüm metodu" olarak isimlendirmekte⁶⁵ ve bunu "ikinci nemat" başlığı altında ele almaktadır. Ona göre birinci nemat, yüklemli (teadül metodu) ikinci nemat, bitişik şartlı (telazüm metodu) üçüncü nemat ise ayrık şartlı (teanüd metodu) kıyasları içermektedir.

Gazâli'ye göre bu kıyas şekli şu ayetlerden elde edilir:

"Eğer yerde ve gökte Allah'ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmasız, ikisi de bozulup gitmişti. Arşın Rabbi olan Allah onların nitelendirdikleri şeylerden yücedir."⁶⁶

"De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah'la beraber başka ilâhlar olsaydı, onlar arşın sahibine karşı (onu arşından indirmek için) mutlaka bir yol ararlardı."⁶⁷

Birinci ayetin kıyas formu şöyledir:

Eğer alemde iki ilâh olsaydı, mutlaka fesatlık çıkar,	
Yer ve Gök harap olurdu.	(Birinci öncül).
Bilinmektedir ki alemde fesatlık çıkmamıştır.	(İkinci öncül).
O halde alemde iki ilâh değil bir ilâh bulunmaktadır. ⁶⁸	(Sonuç)

İkinci ayetin kıyas formu ise şöyledir:

Eğer Arş'ın sahibi (Allah) ile beraber başka ilâhlar bulunmuş olsaydı, mutlaka arş sahibinden arzuları olur, O'na karşı çıkarlardı.	(Birinci öncül).
---	------------------

Aynı zamanda var oldukları tasavvur edilen bu ilâhların bir talepte bulunmadıklarını bilinmektedir.	(İkinci öncül).
---	-----------------

O halde Arş sahibinden başka ilâh mevcut değildir.	(Sonuç)
--	---------

Gazâli, *Kıyasu'l Mustakim* adlı eserinde bitişik şartlı kıyaslara yukarıdaki ayetlerin dışında örnekler de vermektedir. Mesela,

63 Gazâli, *Miyaru'l-İlm*, 151; *el-Mustasfa*, 40; *Mihakkü'n-Nazar*, 95; Fârâbi, *K. Kıyasu'l Sağır*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Fârâbi'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990, 66.

64 Gazâli, *Esasu'l-Kıyas*, 31. bkz. Çapak, İbrahim, *age.*, 172.

65 Gazâli, *el-Mustasfa*, 40; *Mihakkü'n-Nazar*, 95; *Kıyas'ul-Mustakim*, 52.

66 Enbiya, 21/22.

67 İsra, 17/42.

68 Gazâli, *Kıyas'ul-Mustakim*, 52; *Esasu'l-Kıyas*, 32.

Eğer güneş doğarsa yıldızlar görünmez. Bu öncül, tecrübe ile bilinir.

Güneş'in doğduğu bilinmektedir. Bu öncül de his ile bilinir.

O halde yıldızlar görünmez.

(Sonuç).⁶⁹

Bu kıyas şeklinde öncülleri birbirine bağlayan şart "eğer.... ise" ifadesidir.

Bitişik şartlı kıyaslarda, dört mod (teslim) bulunur. Bunların ikisi sonuç verir, ikisi de sonuç vermez.

Sonuç veren modlar şunlardır:

a- Talinin (lazım) çelişği (nakiz) ikinci öncül olarak kabul edildiğinde, mukaddemin çelişği sonuç olur.⁷⁰ Yani taliyi istisna etmek (nefy) , zorunlu olarak mukaddemin (melzum) istisna edilmesini gerektirir.⁷¹ Mesela;

Eğer bu namaz sahih ise namaz kılan temizdir.

Namaz kılan temiz değildir.

O halde bu namaz sahih değildir.⁷²

Görüldüğü gibi tali (lazım) bulunmayınca, mukaddem (melzum) de bulunmamaktadır. Tali olan "namaz kılan" temiz olmayınca, mukaddem olan "namaz" da sahih olmamaktadır.⁷³

b- Mukaddemin aynısı ikinci öncül olarak alınrsa, sonuç talinin aynısı olur.⁷⁴ Yani mukaddemin varlığı, zorunlu olarak talinin varlığını gerektirir.⁷⁵ Mesela;

Eğer bu namaz sahih ise namaz kılan temizdir.

Bu namazın sahih olduğu bilinmektedir.

O halde namaz kılan temizdir.⁷⁶

Görüldüğü gibi mukaddem bulununca zorunlu olarak tali de bulunmamaktadır.

Sonuç vermeyen modlar ise şunlardır:

a- Talinin aynısı alındığında sonuç vermez.⁷⁷ Yani talinin varlığı, mukaddemin varlığına delâlet etmez.⁷⁸ Mesela;

69 Gazâli, *Kıyas'ul-Mustakim*, 53.

70 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41; *Mekasıdu'l-Felasife*, 85.

71 Gazâli, *Kıyas'ul-Mustakim*, 55.

72 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41; *Kıyas'ul-Mustakim*, 55.

73 Gazâli, *Kıyas'ul-Mustakim*, 55.

74 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41.

75 Gazâli, *Kıyas'ul-Mustakim*, 55.

76 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41; *Kıyas'ul-Mustakim*, 55; *Esasul-Kıyas*, 32.

77 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41; *Mekasıdu'l-Felasife*, 85.

78 Gazâli, *Kıyas'ul-Mustakim*, 55.

Namaz sahih ise namaz kılan temizdir.

Namaz kılanın temiz olduğu bilinmektedir.

Bu öncüllerden namazın geçerli veya bozulmuş olduğu sonucu çıkmaz, çünkü namaz başka bir nedenden dolayı da bozulabilir.⁷⁹

b- Mukaddemin çelişliğini ikinci öncül olarak kabul etmek, talinin aynını veya çelişğini sonuç vermez.⁸⁰ Yani mukaddemin istisna edilmesi, talinin istisna edilmesine delâlet etmez.⁸¹

Namaz sahih ise namaz kılan temizdir.

Namazın sahih olmadığı bilinmektedir

Bu kıyas da sonuç vermez, çünkü namazının sahih olmayışı temizliğin dışında başka bir sebepten olabilir.⁸² “Eğer bu namaz geçerli ise, namaz kılan temizdir” önermemiz temiz olmanın namazın geçerli olması için ayrılmaz bir özellik olduğunun açıklanmasıdır. Namaz kılan kişinin temiz olmasının ne namaz ve ne de geçerlilik için bir özellik yapılması mümkün değildir.⁸³ Gazâli, sonuç vermeyen bu iki modu şeytanın ölçüsü olarak kabul etmekte ve bazı ehli talimin, bilgilerini bu ölçülerle ölçtüğünü ifade etmektedir.⁸⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi Gazâli, bitişik şartlı kıyasları Kur'an kaynaklı olarak görmekte, bu kıyaslara Kur'an'dan, fıkıhtan, kelimadan ve diğer bazı ilimlerden örnekler vermektedir. Ona göre bitişik şartlı kıyaslar son derece önemlidir, çünkü bu kıyaslar pek çok ilmi alanda kullanılabilir.⁸⁵ Gazâli, bu kıyasların özellikle de sonuç vermeyen modlarının, Batniler tarafından kötü niyetli olarak kullanılmasına da dikkat çekmekte ve bu kıyasları kullanan kimseleri bu anlamda uyarmaktadır.

3. Ayrık Şartlı Kıyaslar (Teanüd Ölçüsü)

Büyük öncülü ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyaslara ayrık şartlı kıyas denir.⁸⁶ Gazâli, ayrık şartlı kıyasları “teanüd metodu” olarak isimlendirmektedir. Ona göre bu kıyas şekli “telazüm metodu” (bitişik şartlı) denen kıyas şeklinin tersidir.⁸⁷ Gazâli, kelimcilerin bu kıyas şekline “sebr ve tak-

79 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41; *Mekasıdu'l-Felasife*, 85; *Kistas'ul-Mustakim*, 55,56; *Mihakkü'n-Nazar*, 96.

80 Gazâli, *el-Mustasfa*, 41; *Mekasıdu'l-Felasife*, 85; *Mihakkü'n-Nazar*, 96; *Miyaru'l-İlm*, 153.

81 Gazâli, *Kistas'ul-Mustakim*, 56.

82 Gazâli, *Kistas'ul-Mustakim*, 56, *el-Mustasfa*, 41; *Mihakkü'n-Nazar*, 96.

83 Gazâli, *Mihakkü'n-Nazar*, 97.

84 Gazâli, *Kistas'ul-Mustakim*, 55.

85 Bkz. Gazâli, *Kistas'ul-Mustakim*, 53.

86 Emiroğlu, İ. *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999, 192.

87 Gazâli, *el-Mustasfa*, 42; *Mihakkü'n-Nazar*, 98; *Kistas'ul-Mustakim*, 57.

sim",⁸⁸ mantıkçı ve fıkıhçıların ise "ayrık şartlı", telazüm metoduna da "bitişik şartlı" adını verdiklerini ifade etmektedir.⁸⁹ Bu ölçüde, birinci öncülde bulunan iki kısımdan biri onaylandığında diğersinin onaylanmaması gerekir. Yani birinci önermenin mukaddemi olumlu olarak alınırsa talisi olumsuz; tali olumlu olarak alınırsa mukaddemin olumsuz olması gerekir. Böylece mukaddem ile tali arasında bir teanüd, bir tezat oluşur.⁹⁰

Gazâli, ayrık şartlı kıyaslara Kur'an'da, Hz. Muhammed'e hitapla başlayan şu ayeti örnek vermektedir: "De ki: Size gökten ve yerden kim rızkı veriyor? De ki: Allah. O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya apaçık bir sapıklık içindeyiz."⁹¹ Bu ayetin ayrık şartlı kıyas şekline dönüştürülmesi ise şöyledir:

Ya biz açık bir dalâletteyiz veya siz açık bir dalâlettesiniz.	(Birinci öncül).
Bizim dalâlette olmadığımız ise bilinmektedir.	(İkinci öncül).
O halde siz dalâlettesiniz. ⁹²	(Sonuç)

Gazâli, bu kıyastaki ikinci öncülün doğruluğunu ayette geçen "Allah sizi gökten ve yerden rızıklandırır" ifadesiyle ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre inananlar, Allah'ın kendilerini yağmur yağdırmak suretiyle gökten, nebat bitirmek suretiyle de yerden rızıklandırdıklarına inanmakla dalâletten kurtulmuşlardır. İmansızlar da bu gerçeği inkar ettikleri için dalâlete düşmüşlerdir.

Gazâli, bu kıyas şeklinin daha iyi anlaşılması için şöyle bir örnek vermektedir: Mesela, birisi yalnız iki odası bulunan bir eve girse, peşinden de bu eve biz de girsek ve odalardan birine baksak, fakat bu odada bizden önce giren kimseyi görmesek, böyle bir durumda zaruri olarak onun diğer odada olduğunu biliriz. Bu örnek iki öncülden meydana gelmiştir.

O, mutlaka iki odadan birindedir.	(Birinci öncül).
O, birinci odada değildir.	(İkinci öncül).
O halde o, ikinci odadadır.	(Sonuç)

"O halde o, ikinci odadadır" sonucu iki şekilde ortaya çıkar.

1. Onun ikinci odada bulunduğunu bizzat görmekle,
2. Birinci odada bulunmayışını göz önüne getirmekle.

88 Gazâli, *eI-Mustasfa*, 42; *Mihakkü'n-Nazar*, 98; *Miyaru'l-İlm*, 156. Ayrıca bkz. *Esasu'l-Kıyas*, 20,32 ve aynı eser, sayfa 20 deki 6. dip not.

89 Gazâli, *eI-Mustasfa*, 42; *Mihakkü'n-Nazar*, 98; *Miyaru'l-İlm*, 156.

90 Gazâli, *Kıstas'ul-Mustakim*, 57,59.

91 Sebe', 34/24.

92 Gazâli, *Kıstas'ul-Mustakim*, 57; Refik Acem, *eI-Mantuk inde'l Gazali*, 165.

Eğer ikinci odada olduğunu bizzat görerek bilirsek bu, "aynel yakin" bir bilgi olur. Eğer ikinci odada olduğunu gözlerimizle görmeyip, sadece birinci odada bulunmayışından akıl yürüterek bilirsek, bu da kıyas ile bilinen bir bilgi olur. Fakat kıyas ile bilinen bu bilgi, aynel yakin olarak bilinen bilgi gibi kesindir.⁹³

Gazali'ye göre, ayrıntılı şartlı kıyasların ilmi derinliklerde kullanıldığı yerler çoktur. Nazari delillerin çoğu bu tür kıyaslara dayanmaktadır.⁹⁴

Sonuç

Gazali, kıyas ile ilgili kavramlardaki farklı isimlendirmelere *Mustasfa*'nın Mukaddimesinde ve *Mihakku'n Nazar*'da yer vermekle beraber asıl farklılığı Batınilere karşı yazdığı *Kistasu'l Mustakim*'de ortaya koymaktadır. Çünkü Gazali *Kistasta*, kıyas yerine ölçü, öncül yerine *esas/asıl*, önerme yerine *kefe*, orta terim yerine *mizanul 'umud*, tali yerine *lazım* veya *hüküm* ve mukaddem yerine de *melzüm* veya *mahkumun aleyh* demeyi tercih etmektedir.⁹⁵ Ayrıca daha önce de zikrettiğimiz gibi yüklemli kıyaslara *birinci nemat*, bitişik şartlı kıyaslara *ikinci nemat* ve ayrıntılı şartlı kıyaslar da *üçüncü nemat* demek ve bitişik şartlı kıyasları *telazüm ölçüsü*, ayrıntılı şartlı kıyasları da *teanüd ölçüsü* olarak isimlendirmektedir.⁹⁶

Gazali, birinci nematı *adalet-müsavat*, ikinci nematı, *telazüm* ve üçüncü nematı da *teanüd* olarak isimlendirmektedir. Onun birinci nematı, adalet-müsavat ölçüsü (iktirani kıyaslar) olarak isimlendirmesinin sebebi ondaki dengeli iki öncülün varlığıdır. Ona göre sanki bu iki öncül, birbirine eşit iki kefe gibidir. Onun ikinciye nemata *telazüm ölçüsü* (bitişik şartlı) adını vermesinin sebebi ise iki öncülden birinin, iki cüz'e şamil olmasıdır. Bunlardan biri tali (lazım) diğeri ise mukaddem (melzum)dir. Gazali, bunu açıklamak için bitişik şartlı kıyaslarda zikrettiği Enbiya süresinin 22. ayetini örnek vermektedir.⁹⁷

Üçüncü nemata, *teanüd ölçüsü* (ayrıntılı şartlı) adını vermesinin sebebi ise, bu ölçünün birinci öncülündeki önermelerden birinin aynının seçilmesi durumunda ötekinin çeliştiğini, birinci öncüldeki önermelerden birinin çeliştiğinin seçilmesi durumunda da ötekinin aynını sonuç vermesidir.⁹⁸ Gazali, kı-

93 Gazali, *Kistas'ul-Mustakim*, 57.

94 Gazali, *Kistas'ul-Mustakim*, 58.

95 Bkz. Gazali, *Kistas'ul-Mustakim*, 52,58,61-63.

96 Gazali, *Kistas'ul-Mustakim*, 30 vd.; *el-Mustasfa*, 38-43; *Mihakkü'n-Nazar*, 90-97.

97 Bkz. Gazali, *Kistas'ul-Mustakim*, 52, 59.

98 Gazali, *el-Mustasfa*, 42; *Mekasidu'l-Felasife*, 86; *Mihakkü'n-Nazar*, 98; *Miyaru'l-İlm*, 157; *Kistas'ul-Mustakim*, 58,59.

yas öncüllerinin kendisinden önce de bilindiğini fakat bu isimleri ilk defa kendisinin kullandığını ifade etmektedir.⁹⁹ Onu mantıki terimleri yeniden bir takım isimlerle isimlendirmeye sevk eden şey bazı kimselerin mantıki terimleri kullananlara, onların kullandıkları isimlerden dolayı aldanıp inanmalarıdır. Gazâlî, bununla ilgili olarak *Kıstas'ul Mustakim* adlı eserinde karşılıklı sohbet ettiği bir talimiye şöyle demektedir: “Beni buna sevk eden husus şudur: Senin karakterin zayıftır. Nefsin vehimlere tabi olmaktadır. Zahirlere aldanmaktasın. Öyle ki sana hacamatçı (kan alıcı)nın kabında bir miktar halis bal sunulsa, kendinde buna uzanmağa takat bulamayacaksın. Çünkü bir defa senin tabiatın hacamatçı kabından tiksiniştir. Aklın da temiz olan her kaptaki balın temiz olacağı hususunu idrak edemeyecek kadar zayıftır.”¹⁰⁰ Gazâlî, bazı insanların zahire bakarak nasıl yanıldıklarını açıklamak için bir de şu örneği vermektedir: “Fakih ve sofi olmadıkları halde bazı Türklerin kafftan giydiklerini görürsün, onların fakih veya sofi olduklarına hükmedersin. Buna karşılık eğer bir sofi aba giyse ve başına külah koysa, senin vehmin onun da Türk olduğuna hükmeder. Sözün kıyası, vehmin seni ebedi olarak böyle kılığa, kıyafete ve görünüşe bağlar, işin özüne nüfuz edemezsin.”¹⁰¹

Kısaca ifade etmek gerekirse, Gazâlî'ye göre kıyasın şekilleri Kur'an kaynaklıdır. Bunlar doğruyu yanlıştan ayıran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan Kıstas-ı Mustakimdir. Kıstas-ı Mustakim, Allah'ın Kur'an'da indirdiği ve kendisiyle Hz. Muhammed'e ölçmeyi öğrettiği beş şekildir. Bu beş şekil de klasik mantığın temel konularından olan kıyasın birinci, ikinci, üçüncü şekilleri, bitişik ve ayrık şartlı kıyaslardır. Bu şekiller ortaya koyan Allah, öğreten Cebrail, ilk defa kullananlar da peygamberlerdir. Bunları daha çok Hz. İsa ve Hz. Muhammed kullanmış olmakla beraber onlardan önce de bazı kavimlerin alimleri bunları farklı isimler altında kullanmışlardır. Fakat onlar da sonuçta ölçüleri İbrahim ve Musa (a.s)'ın suhurlarından öğrenmişlerdir. Görüldüğü gibi Gazâlî'nin kıyası ele alış tarzı, özellikle de *Kıstas'ul Mustakim* adlı eserindeki ifade şekli, içerik olarak tamamen Aristoteles mantığından farklıdır. Gazâlî'nin söz konusu eserde mantığı Kur'an kaynaklı görmesi ve kıyası konusunu işlerken referansının Kur'an olması, mantığın İslam dünyasında meşrulaşmasını sağlamıştır.

99 Bkz. Gazâlî, *Kıstas'ul-Mustakim*, 59.

100 Gazâlî, *Kıstas'ul-Mustakim*, 61; *Miracussalikin*, 109.

101 Gazâlî, *Kıstas'ul-Mustakim*, 61.

KAYNAKÇA

Acem, Refik, *el-Mantık İnde'l Gazâli*, Beyrut 1989.

el-Katibi, Necmeddin, *Risaletü's Şemsiyye, Islamic Philosophy* içinde, Frankfurt 2000, c. 89.

Atay, Hüseyin, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", *A.Ü.İ.F Dergisi*, c. XVI.

Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005.

Dumitriu, Anton, *History of Logic*, vol, 1, Kent 1977.

Emiroğlu, İbrahim, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Bursa 1999.

Fârâbi, *Kitabu Kıyasi's Sağır*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Fârâbi'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990.

Gazâli, *el-Mustasfa*, Mısır, h.1322.,

Esasu'l Kıyas, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993.

Kıtasu'l Mustakim, Mısır 1900.

Mekasıdu'l Felasife, (tahk. S. Dünya), Mısır 1961.

Mi'yarü'l İim, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961.

Mihakkü'n-Nazar, (tahk. Refik Acem), Beyrut 1994.

Miracussalikin, Resail'in içinde, Beyrut, trhz.

İbn Sina, *Necat*, (tahk. el-Kurdi Muhyiddin Sabri) Mısır, h.1331.